

Страхиња Л. Радаковић
 Универзитет у Новом Саду
 Докторанд
 radakovic.strahinje@gmail.com

Оригинални научни рад
 примљено: 9. мај 2011
 прихваћено: 1. октобар 2011

ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ ШИДСКОГ ПЕРИОДА У СЛИКАРСТВУ САВЕ ШУМАНОВИЋА

Сажетак: Рад се бави истраживачки занимљивим питањем односа уметника и времена у ком живи. Аутора занима сликар Сава Шумановић и његов повратак из Париза у Шид 1930. године. Тешке историјске прилике од 1931. до 1942. године рефлектовале су се на живот и рад сликара, на крају Шумановић ће постати жртва тих прилика, током акције Виктора Томића ухапшен је и стрељан у Сремској Митровици августа 1942. године. Однос Шумановића према времену и историјским приликама у којим је живео и стварао можемо сагледати из писама Растку Петровићу и Вери Миловановић. У тим писмима сликар жестоко напада стварање Бановине Хрватске и хрватски национализам, помиње фашистичке земље, збегове народа и наслуђује опасност која вреба од фашистичких земаља.

Кључне речи: Сава Шумановић, Други светски рат, Шид, Виктор Томић, хрватски национализам.

Након школовања у Шиду, прва четири разреда, Сава Шумановић (1896–1942) одлази у Земун где похађа Реалну гимназију (1906–1914).¹ Несигурност пограничног подручја утицала је на Милутина да пошаље сина у Загреб, код свог рођеног брата Светислава Шумановића.² Шумановић је положио пријемни испит на Вишој школи за умјетност и умјетнички обрт у Загребу. За кратко време (1914–

¹ Рођен је у Винковцима где је отац Милутин био шумарски инжењер. Родитељи су потицали из угледних шидских, грађанских породица. Милутин се врло рано вратио у Шид са четворогодишњим Савом, посветио се вођењу великог имања, а мајка Персида је отворила контрактуалну пошту.

² Светислав Шумановић (1860–1945) је био веома утицајна личност, доктор правних наука, бавио се адвокатуром и политиком. Био је посланик, народни заступник Шидског среза у Хрватском сабору, руководилац унутрашњег одеа Земаљске владе, подбан (1903–1907), председник Управног одбора Српске кредитне банке а касније је постао и члан Сабора Независне Државе Хрватске. Сликара је био близак са Светиславом ћерком Кристином, касније удатом Ђорђевић. Жељко Фајфрић, *Шид од оснивања до 1914. године*, Шид 2003, 250–253.

1918) стекао је добру технику, коју су му могли дати загребачки професори. Под утицајем француских и немачких часописа, упознао се са делима великих француских сликара и настојао да их подражава. Революционарни уметнички покрети начинили су Париз привлачним за уметнике из свих крајева света. Такозвана модерна почела је још средином осме деценије деветнаестог века са импресионизмом, затим су се надовезивали симболизам, фовизам и кубизам. У Паризу су тражили уточиште уметници из Загреба али и из Београда, поготово од 1908. године када у духу протеста због анексије Босне и Херцеговине окрећу леђа бечким и минхенским академијама. Сигурно је сарадња и пријатељство Срба и Француза током Првог светског рата довела до појачаног прилива наших уметника у Париз после рата. Међу првима су се средином друге деценије у разрађивању Сезановог наслеђа окушали Моша Пијаде и Петар Добровић а нешто касније Мило Милуновић и многи други. У јесен 1920. године и Сава Шумановић је дошао у Париз и почео да слика у атељеу Андреа Лота, тада професора на Академији Нотрдам де Шам.³ Након почетног одушевљења Паризом, Шумановић наилази на бројне недаће – имао је великих проблема да у Паризу јавно излаже своје слике, постојала је и забрана продаје његових слика, ту је и проблем продужетка дозволе боравка у Паризу, што је све утицало на то да је некада најпознатији франкофил међу сликарима српским, хрватским и словеначким постао равнодушан према Француској и њеном савременом сликарству.⁴

Отежани услови рада, лоше критике и низ других личних догађаја довели су уметника до нервне исцрпљености, па се у фебруару 1928. године враћа у Шид на опоравак.⁵ Сећајући се тих дана, Шумановић је касније рекао: „Све је ишло добро док моја уморна глава и ослабели нерви, од тих свих шикана нису подлегли једној грозници, која је код мене провоцирала лудило. Дошао је Салон независних, ја сам имао слику 'Пијани брод'. Слика је била дискутована а ја сам полудео.“⁶ Марта 1930. године био је смештен на клинику др Раденка Станковића у Београду.⁷ Лечили су га др Андра Николић и др Воја Арновљевић. Доктор Воја Арновљевић је о Савином стању рекао: „Сатима и сатима знао је стајати или клечати без речи, без

³ Флорен Флез, угледни француски књижевник и ликовни критичар. Шумановића је повезивао са Амедеоом Модилијанијем, Пикасом, говорио је да је Сава најдаровитији и најинтелигентнији од свих југословенских уметника који су се у то време налазили у Паризу. Љубица Миљковић, *Сава Шумановић. Препуштање насију*, Београд 2007, 38–39.

⁴ *Каталог изложбе Саве Шумановића на Новом универзитету септембра 1939*, Шид 1971, 5–7.

⁵ Растко Петровић је у новембру 1927. године боравио у Паризу и дружио се са Шумановићем. Њихово познанство датира из 1921. године, од Шумановићеве изложбе у Загребу. Све шта се дешавало између њих двојице још увек је обавијено велом тајне, али је чињеница да је Растко Петровић био изузетно важна личност у Шумановићевом животу. Преводио је „Пијани брод“ Артура Рембоа, изговарао је стихове на француском и говорио Шумановићу да се мора доказати у делима са великим захтевима. Подстицај Шумановићу био је и Жерикоов „Сплав Медузе“ из 1818. године као и Делакроов „Христ на мору“. За седам дана грчевитог рада завршио је и слику „Пијани брод“. Напоран рад на слици, усамљеност, незадовољства из прошлости и садашњости учинили су да крајем 1929. године Шумановић западне у депресију и нервно растројство, а у фебруару 1928. године доживи нервни слом.

⁶ *Каталог изложбе Саве Шумановића на Новом универзитету септембра 1939*, 13.

⁷ Документација болнице уништена је приликом бомбардовања у Другом светском рату, те нема никаквих поузданих извора о Шумановићевој дијагнози.

покрета, без знака живота“.⁸ Шумановићева сестра од стрица, Криста, причала је са Александром Дероком о Сави и његовој болести. Криста је намеравала да, ако не успе лечење, пође у Беч код професора Сигмунда Фројда, чију је ћерку Ану упознала за време студија. Занимљиво је да управо тада из болнице Шумановић пише писма Растку Петровићу једном месечно. У тешком здравственом стању он износи и свој страх од рата са Италијом, за који сматра да је неизбежан и за Србију и за Југославију.⁹ По повратку у родитељски дом, постепено се враћа сликању. На смирење Шумановићеве болести утицали су повучен живот у Шиду, одмор, шетње по околини Шида и падинама Фрушке горе. Шумановић ипак у свом предговору Каталогу изложбе 1939. године каже да је услед очеве болести, финансијске кризе, јефтиног сликарског материјала, болест хистерије потрајала до 1936. године.¹⁰

Шид тих година јесте мала средина али неизбежно под утицајем историјских дешавања. Закон о називу и подели Краљевине на управна подручја од 3. октобра 1929. године донео је Краљевини СХС нов назив и нова управна подручја, бановине. На подручју сада Краљевине Југославије формирано је девет бановина и Управа града Београда.¹¹ Гранична линија између две бановине, Дринске и Дунавске, Срем је поделила на два дела. У састав Дринске бановине са седиштем у Сарајеву ушли су њени западни и средишњи срезови: Вуковар, Винковци, Жупања, Шид и Сремска Митровица.¹² Подела Краљевине на нова подручја у пракси је показала одређене недостатке. Новим законом од 28. августа 1931. године и Уредбом од 14. септембра 1931. године извршена је нова територијална реорганизација. Котари Жупања, Винковци и Вуковар припајају се Савској бановини, док су котари Шид и Сремска Митровица припојени Дунавској бановини.¹³ Те године извршен је попис становништва. По подацима, Шидски срез има 34.365 становника.¹⁴ У Шиду и околним местима до 1941. године деловаће Социјалистичка странка, Радикална странка, Комунистичка странка, Демократска странка, Српска сељачка странка, Хрватска заједница, Хрватска републиканска странка, Клерикална странка.¹⁵ Неке од ових странака су биле више везане за околна села, поготово Хрватска републиканска странка и Клерикална странка, које су биле најјаче у селима са хрватским становништвом. Одмах после рата најјачи су били социјалисти, али су веома брзо посустали и на њихово место су тренутно доспели комунисти. Радикали су након тога били основна политичка снага све до 1941. године. Они су жестоко нападали социјалисту Витомира Кораћа да се као министар веома брзо обогати.¹⁶ То је све допринело рушењу његовог угледа у Шиду, иако је

⁸ Dimitrije Bašičević, *Sava Šumanović. Život i delo*, Novi Sad 1997, 28.

⁹ Živko Brković, *Tragedija, valcer*, Beograd 1996, 145–149.

¹⁰ *Каталог изложбе Саве Шумановића на Новом универзитету септембра 1939.*, 16.

¹¹ *Закон о називу и подели Краљевине на управна подручја*, Београд 1930.

¹² *Алманах Краљевине Југославије*, IV јубиларни свезак, Загреб 1932, 511.

¹³ Ранко Кончар, *Срем 1918–1945*, Зборник Музеја Срема, бр. 3, Сремска Митровица 1997, 96.

¹⁴ Жељко Фајфрић, *Шид од 1914. до 1945. године*, Шид 2007, 28.

¹⁵ Сима Томовић, *Монографија Шида*, Шид 1973, 89–93.

¹⁶ Витомир Кораћ, рођен у Шиду, једно време је боравио у Београду, где је упознао Васу Пелагића и прихватио социјалистичке идеје. Више пута је хапшен због свог политичког деловања. Био је посланик у Хрватском сабору и ушао у историју као први и једини посланик социјалиста у Хрватској и Славонији, С.

остала неоспорна његова политичка енергија и значај који је превазилазио оквире Шида.

У периоду после Првог светског рата Шид је аграрна средина. Од пољопривреде живи преко 70% становништва. Постоји неколико финансијских организација, тј. штедионица. Од индустрије Шид има фабрику сухомеснате робе, предионицу вуне, пецару шпирита, млинове, циглане и неколико мањих предузећа. Од 1927. године занатлије имају своје удружење, одржавају своје редовне скупштине. Током 1927. године Шид добија струју. Постојала је и штампарија која од 1926. године прелази у приватне руке, а до тада је била у рукама социјалдемократа.¹⁷ Културни живот Шида базирао се на деловању културно-уметничких друштава: читаоница, певачког друштва „Јавор-гусле“, соколске организације која је деловала до 1940. године. Шид је имао биоскоп од 1922. године. Деловало је вагрогасно друштво, Црвени крст и разна друга удружења. Сигурно велику улогу у друштвеном животу Шида као и другим местима имају кафане.

У Шиду је Шумановић од 1931. до 1942. године сликао и покушавао да сачува мир а самим тим и здравље. Првих неколико година слика искључиво пејзаже и актове. Тада настају слике: „Пејсаж из Шида“, „Предео са црквеним торњем“, „Стара циглана“, „Салаш“, „Црвена кућа“. Иако је удаљен од светских уметничких збивања, ипак није био потпуно заборављен и необавештен о уметничким дешавањима. Сигурно га је посетио Љуба Ивановић а вероватно је контактирао и са другим сликарима и критичарима.¹⁸ Његове слике су биле присутне на изложби Савремене југословенске уметности у Градском музеју у Амстердаму и у Палати уметности у Бриселу 1932. године. Позитивна реакција холандских и белгијских стручњака утицала је да се пуним интензитетом С. Шумановић врати сликарству и усмери ка својим највећим дometима. Током 1933. године наставља да слика пределе: „Предео из Срема I и II“, „Шидски пејсаж“, „Сремски предео са жичаном оградом“. Тада настају и његова изузетно значајна дела: „Мост на Шидини у снегу“, „Шид под снегом“, „Зима у Срему“.

Током 1934. године завршен је „Акт у црвеној фотељи“ започет две године раније. Те године настају и циклуси предела са расцветалим воћкама „Пролеће у долини Свете Петке“ и „Пролеће у шидским баштама“. Створио је тада: „Воћњак у цвету“, „Дрвеће у цвету II“, „Пролећни пејсаж I, II“, „Пролећне пејсаже“ (смеђи и зелени), „Сремски пејсаж с тарабом“, „Козјаково гумно“, „Отопљени снег“ и „Снег на циглани“. Сем поменутог „Акта у црвеној фотељи“ те године настао је и низ актова са различитим положајем тела и главе. Слика и девојке у народној ношњи „Русинке у зеленом“ и „Русинка у наранџастом“ где јасно наглашава њихов природни облик и израз лица. Шумановићева кућна помоћница, Русинка Цила, служи му као мотив на слици са целом фигуром Русинке у народној ношњи. То се дешава 1935. године, када је видљива Шумановићева жеља да реално прикаже

Томовић, нав. дело, 51–56; Андрија Раденић, *Почеци социјалистичког покрета на сремском селу*, Шидина, бр. 4, Шид 1988, 9–13.

¹⁷Ж. Фајфрић, нав. дело, 161–170.

¹⁸Љуба Ивановић – сликар и графичар, предавао у Уметничкој школи у Београду.

чистом ликовношћу. То је очито и на сликама „Шид под снегом“ и „Предео с путем“. О свом новом приступу и стилу у сликарству је рекао: „Данас радим стил који зovem сам пред собом именом 'Како знам и уmem'- стил, који није ни академичан а ни левичарски нег онакав, како ми га мотив, моје знање и моје расположење диктира ... Мотиви тих слика су покупљени из разних страна шидског краја, па сложени тако како их видите на много слика, увек сличне, зато да добијем деловање јединствено, у том циклусу композиција. Тај шидски крај је најсликовитији крај и мени најлепши, (после њега околина Париза)“.¹⁹

Шумановић је 1935. године започео и циклус шидских „Купачица“ који ће његову пажњу окупирати неколико година, све до 1938. Купачице су сликане на платнима великих димензија, смештене у пределе где се виде небо, вода, шума и пропланак. Наглашена је скулптуралност њихових фигура у различитим покретима, као и контраст црвених сенки на голим телима са зеленом бојом дрвећа и траве. Током 1936. оне су готово једина тема Шумановићевих радова: „Седећи женски акт“, „Сунчање“, „Купање“, „Три акта у пејсажу“, „Сунчано поподне“, „Купање“ итд. Назвао их је „Шидијанке“, архаизам за Шиђанке, који је и касније свесно задржан због аутентичности назива који алудира на грађанке Шумановићевих композиција. На сликама се појављују исте фигуре, то је производ жеље али и тешкоћа при проналажењу женских особа које би у то време биле спремне да наге позирају. Сликару је тих година позирала певачица и забављачица из шидског хотела „Код ватрогасца“. То је била млада и витка Словенка Бетика, позната и као Беба или Бети. Она је Шумановићеву понуду прихватила професионално, без оклевања и аматерских условљавања.²⁰ Шумановић је касније о својим „Шидијанкама“ рекао: „Мислим да вам неће дојадити тај циклус 'Шидијанки' купачица, које стварно и не постоје у Шиду (јер у потоку се купају само деца и кадгод која девојка скривена цбуњем). Мучила ме је одавно жеља да начиним за себе самога такав циклус где се исте фигуре понављају, јер сам видео, да су сликари често баш тиме добијали јединство стила (Реноар, Марес), а крај тога тај плави модел, који ми је у Шиду позирао (боље него модели које сам имао у Паризу), био је једини, који сам имао за тих 10 година (црнке су по цртежима донетим из Париза)“.²¹

Шумановићева одмерена, отмена појава запажена је и остала у сећањима његових савременика. Елегантно одевен, готово увек у исто време, шетао се улицама Шида, а приликом обиласка предела у околини Шида ради сликања, возиле су га кочије којима је управљао кочијаш Урош. О Шумановићевом боравку у Шиду, када су настале његове најбоље слике, о његовом одевању и шетњама по Шиду Цветанка Тубић, тада девојчица каже: „Сава је био веома елегантан господин. Одисао је мирисом и чистоћом. Увек беспрекорно обучен, по последњој моди. Он је у Шиду имао свога кројача Тончу Бриндла, коме је давао нацрте како да му шије одело. Немогуће је заборавити Савино драп одело од најфинијега твида, са драгоном

¹⁹ *Каталог изложбе Саве Шумановића на Новом универзитету септембра 1939*, 19.

²⁰ *Ž. Vrković*, нав. дело, 211–231.

²¹ *Каталог изложбе Саве Шумановића на Новом универзитету септембра 1939*, 19.

на сакоу. За Шид је то био 'последњи крик' моде. Уз то комбиноване драп и браон ципеле, борсалино шешир са мало ширим ободом, и обавезни шпацирншток. Увек је у одређено време излазио у слеподневну шетњу. Неки су говорили да се по његовим изласцима могао навијати сат. Свакога на улици је поздрављао наклоном и скидањем шешира. Био је веома омиљена личност. Све fine ствари куповао је код тече Нове Дебељачког: кошуље, веш, кравате, а особито лептир машини. Посебно се интересовао за француске парфеме. Имао је многе на располагању, а на крају је изабрао мошус, који је задовољио његов укус²². Сава се 1939. године уписао у плесну школу, у исто време када се уписала и Цветанка Тубић, са којом је једном приликом и плесао. Цветанка се тих дана радо сећа и каже: „Било је то 1939. године, када сам се уписала у плесну школу. Премда сам и раније учила окретне игре, моме друштву и мени било је интересантно да поново уживамо у ритмичком кретању. Ми млађарија лепо смо се забављали за време учења плеса. Истовремено, али посебно, не са нама, уписао се у школу играња и Сава Шумановић. За њега је учитељ посебно држао часове. Али, када је требало да се одржи завршни бал, дошао је и Сава на свечаност. Наши кавалери били су лежерно обучени, јер нису имали гала одела, а Сава је блистао у тамном оделу, белој кошуљи и белним рукавицама, са црном лептир машини, и обавезном белом марамицом у цепићу од сакоа. Играо је сваку игру, највише са једном лепом црнцицом, звала се Мица Шеша. Била је округластих облика, слична његовим купачицама. Али, и ја сам имала част да са њим одиграм један танго. За време игре ништа нисмо разговарали. Имала сам утисак да он пази да нешто не погреша, а беспрекорно је плесао. Једино се мени није свиђало његово мало укочено држање, ми млади смо имали лежерније држање и много слободније покрете. У оно време плесао се танго, слофокс, англиш валцер, свинг, ламбетвок, палеглајт, фокстрот, бечки валцер, можда још нешто. Треба погледати фотокопије Савиних прибељежака о учењу појединих игара. Прецизно је описао сваку игру, како га је учио танцајстор“²³.

Шумановићу је 1937. године умро отац Милутин. Сем осећања туге то му је донело и бројне обавезе око вођења домаћинства. Те године више пута одлази у Сремску Митровицу зубном лекару, одатле доноси цртеже са Саве, које касније преноси на платно. Почине тада да учи и енглески језик. На сликама насталим те године осећа се недостатак полетне енергије којом је стварао претходних година. Тада су настали радови: „Вече на води“, „Сликарев атеље“, „Вече“, „Девојка на брегу“, „Лежећи женски акт“, који припадају серији актова у природи великог формата из претходних година.

Сликарев рад је 1939. године био интензиван и тада, између осталог, настаје и серија дечјих портрета. Насликао је тридесетак девојчица и два дечака, наглашавао је битне детаље на лицу и повећавао очи. Сликао је децу из комшилука, као и децу која би се враћала из школе, делећи им разноврзне слаткише. Директорка Галерије слика „Сава Шумановић“ Весна Буројевић каже о Шумановићевим дечјим ликовима: „То сигурно нису били наручени портрети деце, настали по жељи

²² По сведочењу Цветанке Тубић.

²³ Исто.

родитеља, како је уобичајено, већ студија сликара са дубоком психолошком подлогом, која је можда промакла пажњи претходних посматрача, јер је дубоко скривена веома једноставним сликарским језиком. У обиљу знакова који карактеришу серијал дечјих портрета, као главна карактеристика се издваја наивистички приступ у самом поступку, који је без сумње намеран. Дечија наивност је једна драга особина која краси само децу и још понеког срећника. Повлачењем паралеле између сликарског поступка и саме дечије природе, сликар је на себи својствен начин то додатно истакао. Сведочења портретисаних драгоцене су за проучавање овог циклуса од самог настанка. Такође сведоче о томе да уметник ни у овом случају није одступио од свог уобичајеног начина рада и да је свакој слици претходило неколико скица.²⁴ Током 1939. године Шумановић слика пределе а све чешће и мртве природе. Тада настају слике: „Гибарачки пут“, „Мали шидски храст“, „Зима у Срему“, „Лале и перунике“, „Чинија с воћем“, „Пролећни пејсаж“, „Лонац са цвећем“, „Звончићи“, „Пред кишу“.

Шумановић је 1939. године посетио у Народном музеју у Београду Изложбу француске уметности. Вероватно је тада пожелео да прикаже јавности своје стваралаштво. Уз заузимање Александра Дерока одлучио је да после једанаест година приреди самосталну изложбу. Дероко му у писму шаље распоред и димензије просторија Новог универзитета где би требало да одржи изложбу. Писмо је завршио речима: „Ако Вам за шта било још треба не устручавајте се пишите ми, радо ћу Вам учинити – и то не због слике коју ми обећавате (мада се унапред јако радујем на њу јер Ваше сликарство од увек адмирарам) већ због пријатељства које имам према вама“.²⁵ Сликар се тада отвара могућност да прикаже између осталих и своја дела настала у Шиду. Дела која су била производ Шумановићевог револта према Паризу и покушаја стварања дела високе уметничке вредности са мотивима родног краја. Тада ће очима јавности представити и дела на којима се назире и социјална тематика, као и мотиви свакодневице обичних људи шидског краја и околине. Добио је жељу да свима пркосно покаже светлост, лепоту и сликовитост шидског краја, коме даје предност у односу на париски. Његов Шид добио је тада шансу да засија са његових слика више и снажније него све светилке уметничког Париза. Мотиви шидског краја и околине, који су били познати мештанима тог краја, добили су прилику виртуозношћу Шумановићевог приказа да одмере снаге са водећим критичарима тог времена. Са Шумановићевих платана посматрачима ће пленити пажњу и бунтовни намаз боја које је сам правио, да би између осталог доказао како му више ни француске боје нису потребне.

Изложба је почела 3. септембра 1939. године, неколико дана после Хитлеровог напада на Пољску, а на дан француске и енглеске објаве рата Немачкој. Истог дана је у част рођендана краља Петра II Карађорђевића одржан је први гран-при око Калемегдана. Са железницом се Шумановић договорио око задржавања воза у Шиду, ради утовара двадесет једног сандука са сликама. Поставка је обухватала 410 Шумановићевих слика. Изложбени простор је био испуњен

²⁴ Весна Буројевић, *Сава Шумановић. Дечији ликови 1939*, Шид 2008.

²⁵ Писмо Александра Дерока. Документација Галерије „Сава Шумановић“, бр. 47.

актовима, пределима, мртвим природама, композицијама и портретима. Целокупан приход од продаје улазница поклонио је фонду за школовање сиромашних студената. Изложба је трајала до 22. септембра 1939. године а током изложбе је продао 115 а поклонио 30 слика. Изложба је била велики сликарев успех код публике, колекционара, али и строгих ликовних критичара и штампе.

Шумановић је после изложбе у Београду, пун радног елана, наставио да ради. Имао је и довољно новца па наручује велике количине сликарског материјала, о чему сведоче документи у Галерији слика „Сава Шумановић“. Током 1940. године насликао је неколико актова, једну мртву природу и један портрет, али и мноштво предела. Тада настаје његово изузетно значајно и препознатљиво дело „Црква у Шиду“, као и „Старо дрво“. Враћа му се те године сећање на Париз, тако да ствара више дела са мотивима из Француске: „Мост на Сени“, „Пејсаж са жутим кочијама“, „Мотив из Фонтенејо Роз“, „Парк Монсури“. Настају тада и слике: „Шидска станица“, „Виноград“, „Расцветала трешња“. Уочљив је, на појединим платнима, и мотив пута са дрворедом који води у небо.

Шидски срез, који се налазио у Дунавској бановини, споразумом Цветковић–Мачек, 26. августа 1939. године укључен је у Бановину Хрватску.²⁶ У Шиду је то изазвало велико незадовољство, владајући кругови су желели да Шид и даље остане у Дунавској бановини. Др Јован Радивојевић, адвокат из Шида а бан Дунавске бановине, захтевао је враћање Шидског среза у Дунавску бановину. Драгиша Цветковић му је то озбиљно замерио, па је тако и Јован Радивојевић смењен са дужности бана. По укључењу Шидског среза у Бановину Хрватску, дошло је до великих персоналних промена у општини, срезу и школама. Један број учитеља српске народности је премештен, а и за општинске службенике су постављани Хрвати. То је све допринело погоршању међунационалних односа. Самостална демократска странка, која је била савезник Хрватској сељачкој странци (ХСС) у Сељачко демократској коалицији, указивала је руководећим људима у Загребу на штетност политике која се спроводи у Шидском срезу. Средином 1940. године у Шиду је организован велики политички збор, где је говорио др Јурај Крњевић, потпредседник ХСС и једна од најутицајнијих личности у ХСС. Говорио је о потреби заједничког споразума између Срба, Хрвата и осталих народности у срезу.

Сава Шумановић је у то време био веома упућен у политичка дешавања у држави. Коментарише ситуацију насталу формирањем Бановине Хрватске у писму од 09. 12. 1939. године упућеном Вери Миловановић, ћерки сликара Милана Миловановића. Између осталог у писму каже: „На жалост више се нећу мислим имати права да се обраћам на Ваше одељење, јер су наша три српска среза где смо ми у релативној (и то великој) већини отргнули Срему и припојили бановини чије име од мржње нећу ни да споменем, па сада видим да су и компетенцију Уметничког одељења пренели на тај одурни Загреб, за уметничка питања оних који припадају под ту варош. Уосталом од државе нисам тражио никада ништа и ваљда нећу морати ни надаље, а ако будем одлазио у Београд изложићу као и досад као

²⁶ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I, Beograd 1980, 296–297.

приватно лице, па се нећу морати обратити Уметничком одељењу, а оно што се у Загребу оснива оно ме се неће тицати ни толико колико ово у Београду што је. Трудићу се да останем независан колико могу. Што се може десити једног дана, да таква каква креатура која дође на управу тога дела државе, коме припада по најгорој и најсрамнијој политичкој сили, забрани уметницима са те територије да излажу у Београду и међу Србима. Уопште, из каквих њихових разлога које сам ја, у 11 година живота у Загребу видео, да налазе врло брзо и вешто, и онда када нису на власти, па их приведу тако, да такве који се усуде рецимо да изложе тамо где њима није повољно, или да насликају оно што им иде у очи (слике Отона Ивековића са српским историјским садржајем) бојкотирају до границе која није људска.²⁷

Србе је тешко погодио долазак хрватске заштите на коњима, која је својим држањем деловала провоцирајуће. Односи између Срба и Хрвата одразили су се и на држање Русина и Словака, који се везују за ХСС. Током 1939. и 1940. године у Шиду се одржавају састанци чланова Комунистичке партије и симпатизера код Николе Влашког, Срете Славујевића и Мирка Торме. Године 1939. владао је велики интерес за изборе одборника за котарску скупштину. Са апсолутном већином победу је однела српска листа проте Нешка Нешковића.²⁸ У Шидском срезу живело је више од 3000 Немаца а највише их је било у Шидским Бановцима, Товарнику и Бапској. У свим селима где је било Немаца, као и у Шиду, постојале су организације културбунд, наоко културне а у ствари полувојничке. Те организације су радиле по упутствима њиховог центра у Новом Саду, који је добијао информације из Немачке. Главни представници немачке групе у Шиду били су корпар Антон Гас, који је имао функцију ортслајтера, тј. месног заповедника, и млинар Петар Лауфер. Окружни заповедник немачке групе, тзв. крајслајтер за Шидски срез био је Филип Фолфајтер, штрикер из Шидских Бановаца. У селима где је постојала бројнија немачка група биле су основане задруге које су имале помоћ централе у Новом Саду, на чијем се челу налазио Стефан Крафт, дугогодишњи посланик и вођа немачке мањине између два рата.

Рушење владе Цветковић–Мачек у Шиду је изазвало велико одушевљење. Двадесет седмог марта кроз Шид су се вијориле заставе, певале песме и узвикивале пароле усмерене против пакта. Демонстранти су пролазили кроз главне улице Шида, школе и трговине су биле затворене, а становништво није скривало радост. Током ових манифестација једна група људи усташки настројених скупила се у просторијама Хрватске господарске банке у Шиду и посматрала одушевљену поворку грађана.²⁹ Дошла је тако и 1941. година, рат је постајао све ближи. Шумановић је крајем јануара 1941. године позван на војну вежбу у Осијек, 1916. је проглашен неспособан за војну службу, али је после Првог светског рата накнадно оспособљен. Упућен је био у Раднички батаљон, где је у штабу батаљона радио као цртач. Старешине су му омогућиле да се храни у хотелу и станује приватно код очевог познаника Штајнера, бившег власника гвожђаре у Шиду. Шетао је тада

²⁷ Архив САНУ, бр. 14625.

²⁸ Историјски архив Срема, Ф 2, кутија 22, фасц. 27.

²⁹ С. Томовић, нав. дело, 149.

Осијеком и обалом Драве, правећи мале цртеже од којих је неке исте године пренео на платно. Батаљон се у априлу повукао у Босну, све до Тузле. Батаљон се у Тузли предао Немцима, тако да се Шумановић са другим војницима нашао у импровизованом логору. Према сећању мајке Персиде, причао је како су их Немци три дана након заробљавања разврстали у две групе: Србе и Хрвате. Када је он кренуо према групи Срба, један Хрват га је ухватио за руку и прикључио групи Хрвата, што потврђује и отпусница Ортскокомандантуре у Тузли датирана 19. 4. 1941. године, када је отпуштен кући.³⁰ Шумановић је те године насликао десет слика са темом цвећа, четири композиције са актoвима, али и „Пејсаж по мотиву из Осијека“, „Јесењи пут“, „Виноград“.

Уследио је Априлски рат и капитулација војске Краљевине Југославије. У Шиду је настала општа забуна, пошто је брза капитулација тешко погодила већину грађана. Поједине групе војника пролазиле су кроз Шид без икаквог реда. Непријатељски авиони су првих дана рата бацили неколико бомби на периферију Шида близу вашаришта, и све је то деловало застрашујуће а органи власти су били избежљиви. Југославија је распарчана према унапред утврђеном плану. Немачке трупе су 10. априла 1941. године стигле у Загреб а истог дана је пензионисани пуковник Славко Кватерник са загребачке радио-станице прогласио оснивање тзв. Независне Државе Хрватске. Чим је почео рат, усташе у Шиду су почеле да се припремају и договарају о даљим активностима. У свим селима су још одраније били одређени усташки повереници. Већ 11. априла 1941. године усташе су од среског начелника др Фрање Макара преузеле власт. За усташког логорника тј. на главни усташки положај у Шиду именован је лекар др Ђура Вујић, који је још као студент медицинског факултета у Загребу био присталица франковачке и клерикалне студентске групе. На место среског начелника дошао је др Мато Грегорић. За усташког таборника постављен је Јоса Шук, пропали трговац, стари присталица Шимракових клерикалаца. Почели су и први таласи насиља над српским становништвом, хапшења и убиства.

У септембру 1941. године у кући Саве Шумановића наша се као кућна помоћница Марија Демшар, прогнаница из немачке окупационе зоне у Словенији. Она тада из Шида пише писма својој родбини, а у тим писмима износи многе речи хвале о Сави Шумановићу и његовој мајци Персиди. Марија је својим рођацима писала о домаћинству и навикама породице Шумановић, а другог дана након доласка у кућу Шумановића је написала: „Данас ми је јасно колико је важно образовање и лепо понашање.“³¹ Шумановић тих ратних година остаје прибран, води послове око домаћинства и чак наручује нове модерне машине за обраду земље. Наставља да слика али се више не потписује на своје слике. Ћирилица је у НДХ постала непожељна, а сматра се да му је једном приликом један усташа рекао: „Нема више ћирилице господине Саво“. Шумановић се тада вероватно у знак протеста није хтео потписивати латиницом. Насликао је 1942. године, између

³⁰ D. Vašičević, нав. дело, 31–33.

³¹ Марија Станоник, *Етнологија у писмима и сликама*, Београд 2008, 26–27; Марија Станоник је ћерка Марије Демшар.

осталог „Илочки друм“ и „Пејсаж с кућицама“. Те године је насликао и „Берачице“, три уља на платну великих димензија. Директорка Галерије слика „Сава Шумановић“ Весна Буројевић овако тумачи то дело: „Да би се сагледао целокупни значај овог триптиха неопходно је чињенично размотрити време и околности када је настао овај триптих. Шид за време владавине НДХ свакако није било тихо мирно место као десет година раније када је почео такозвани шидски период. Породица и васпитање је такође један од битних фактора за разумевање овог триптиха. Породица Шумановић била је угледна грађанска породица православне вероисповести. Ако се узму у обзир ова два аспекта у сагледавању слика насталих у то време, затим наравно и високо образовање сликара, почиње ново 'читање' композиција. Композиција триптиха чине: 12 снажних младих жена у берби грожђа. Оне су наглашено снажне јер носе корпе пуне црног грожђа. Једна је благо издвојена и окренута леђима, а две клече нагнуте над корпама пуним грожђа, нама су окренута њихова чиста стопала. Сунце сија као да је најлепши дан у јулу, у центру највеће средишње композиције, између размакнутих редова винограда простире се њива зрелог жита. Сада се већ уочавају јасне асоцијације на симболе хришћанства. Много је јасних суштинских хришћанских симбола да би се могли занемарити, наћи неко оправдање у болести или недостатку инспирације сликара и сврстати ове три слике у композиције са жанр сценама које је сликар претходно радио. У прилог овом ставу говоре истовремено и сва одступања од реалистичког приказивања бербе грожђа коју је сликар годинама гледао, учествовао и сликао. На овим сликама влада једна надреална атмосфера, захваљујући светлости, колориту, монументалности формата и фигура и укидању временских граница као на фрескама. Мноштво је појединачних детаља који својим постојањем указују да је у питању симболика, а не Шумановићев поетски реализам. Жене су свакако учеснице у берби грожђа, али у стварној берби грожђа корпе носе искључиво мушкарци. Берба се одвија у септембру или чак октобру када више нико не иде бос. Два бурета пуна грожђа су на земљи, а иначе су увек на запрежним колима јер не постоји начин да се пуна бурад подигну на кола и превезу до места где је квеча.³² Нарочито је упечатљива представа зрелог жита и грожђа истовремено, што се у природи не дешава, а непоштовање временских оквира тако је типично за религиозно сликарство. Симболи хришћанства, грожђе које представља вино, односно крв Христову, Евхаристија,³³ сама је суштина хришћанства установљена на Велики Четвртак када је Христос својој дванаесторици следбеника пренео Свету тајну. Стога је порука триптиха интуитивно наслућен наговештај нечег страшног што нас очекује, али и порука где је спас и шта је суштина живота, као да зрачи из 'Берачица'. Оне се сигурно моле за спасење душе јер мимика која се чита на њиховим лицима није ни бол или патња проузрокована радом, њихова отворена уста не певају јер и певање изискује напор који би се видео. Оне се моле, нека с погледом у небо, а неке клечећи у молитвеном ставу. То што се определио да на сликама буду

³² Квеча – направа којом се меље и цеди грожђе.

³³ Евхаристија – молитва захвалница преосвећивања хлеба и вина приликом причешћивања, причешће као света тајна, претварање хлеба и вина у тело и крв Исусову.

само жене, да оне буду тако наглашено снажне можда се може приписати рату у ком се зна где су мушкарци или томе да су жене те којима је од Бога дато да дарују живот. То потврђују њихова боса стопала којима су потпуно повезане са земљом и природом. После свега потпуно је јасно да су 'Берачице' једна завршена целина, триптих којим је велики уметник показао да је био потпуно свестан времена у ком је живео са свим страхотама и неизвесностима.³⁴

Немачки насељеници, у Срему су видели део будућег немачког подунавског подручја „Донаураума“, па су се ту осећали као господари. Када је велики жупан Срема, тј. жупе Вуке, постао Јакоб Еликер, адвокат из Бачке Паланке, њихове жеље дошле су до пуног изражаја. Еликер је био и заменик вође народне групе у Независној Држави Хрватској Бранимира Алтгајтера. Еликер је био експонент немачких интереса у делу усташке државе, тако да је настојао да придобије котарске предстојнике и буде на њиховој страни у споровима са усташама. Немци и усташе су били сагласни у томе да им је сметња већинско српско становништво у Срему, па су настојали да се број Срба драстично смањи. У Руми, Антон Бауер спроводи масовна хапшења и спрема жртве за каснија стрељања. На ужем састанку између Анте Павелића, Еугена Кватерника и Виктора Томића договорено је да се изврши масакр над српским становништвом. Акцијом је требало да нестане српска интелигенција, трговци, занатлије, имућнији сељаци, поједини омладинци и ђаци виших разреда гимназије српске народности у Срему. У Срем је упућено више редарствено повереништво на челу са Виктором Томићем, преки суд на челу са др Ивицом Видњевићем и државним тужиоцем др Владимиром Вранковићем. Виктор Томић је имао писмену наредбу да му се за време његове акције у Срему морају ставити на располагање сва редарства, усташке власти и јединице, домобранске јединице и сви котарски предстојници. Томић је 10. августа 1942. године стигао у Вуковар а 11. августа је већ почело хапшење невиних људи у Срему и њихово спровођење невиних људи у Вуковар. Велики број људи из Сремске Митровице био је ухапшен. Акција је била инсценирана као борба против комуниста и њихових симпатизера. Сви који нису били осуђени на стрељање упућени су у Јасеновац. У Шиду се причало о хапшењима и стрељањима, поготово када је у другој половини августа Преки суд прешао у Сремску Митровицу. Мали број Шиђана се склонио из Шида, док је велика већина остала код својих кућа, без обзира на застрашујуће приче које су стизале из разних крајева Срема. После Томићевог састанка са усташким логорницима, у шидском усташком логору је 16. августа одржана седница локалних усташких функционера.

Виктор Томић је у Шиду лично руководио хапшењем, иако је то иначе ретко чинио. Наредио је из Сремске Митровице Јоси Шуку да домобранске јединице дискретно блокирају место чим се смрачи, а он ће доћи ноћу када га нико не очекује. Стигао је са својим људима око 11 сати увече 27. августа, дочекали су га домаћи усташки функционери са својим људима. Почело је хапшење по српским кућама. На темељу цедулица, које им је предао Јосо Шук. Хапшење је трајало целу

³⁴ Весна Буројевић, *Прилог проучавању сликарства Саве Шумановића – ново читање Берачица*, Шид 2008.

ноћ, све до 10 сати преподне 28. августа. Ухапшен је 141 Шиђанин, од којих 124 мушкарца, 13 жена и четворо деце. Похапшена је шидска интелигенција, трговци и занатлије, као и један број радника и сељака. Међу ухапшенима је најстарији био др Драгутин Грчић, теча Саве Шумановића, 83 године, док је најмлађа била Љубица Илић, 12 година. Тада је ухапшен Сава Шумановић, као и два стара школска надзорника Кузман Хинић и Спасоје Томић. Неки су били одмах претучени или чак избодени ножевима. Неколико људи је умрло не могавши издржати усташка мучења. Све жене, изузев Виде Илић која је преминула, пуштене су кући, као и поједина деца. Претученим Шиђанима узете су све вредније ствари, чврсто су везани жицом – били су спремни за пут у неповрат. Сто двадесет један Шиђанин и 17 затвореника, раније ухапшених из околних места, угурани су у аутобусе и превезени до железничке станице, где су их чекали вагони. Стрелани су касно увече 30. августа 1942. године, на православном гробљу у Сремској Митровици. Са стрељања је успео да побегне једино Стеван Маријан, који је успео да преплива Саву.³⁵

Шумановић је и те како био свестан времена и опасности које су биле пред вратима становника Шида и околине. Многи познаници су му саветовали да оде из Шида. Можда због стрица Светислава, тада народног заступника у Хрватском сабору, осећао се сигурним и ипак је остао. Ухапсиле су га усташе 28. августа 1942. године, заједно са многим другим угледним Шиђанима. Усташе су у шест сати ујутру дошле по Саву Шумановића. Замолио их је да му дозволе да се најпре окупа и спреми, што су му дозволили. Опростио се са мајком и заувек отишао. Перса је писала молбе на неколико надлежних места, као и познаницима из Сремске Митровице, Вуковара и Загреба, у нади да ће спасити сина. Све је било узалуд, Шумановић је заједно са својим суграђанима после мучења стрељан у Сремској Митровици, у ноћи између 29. и 30. августа 1942. године. У атељеу за сталком остало је свеже довршено последње платно „Берачице“.

³⁵ С. Томовић, нав. дело, 207–225.

Извори и литература:

- Bašičević, Dimitrije, *Sava Šumanović. Život i delo*, Novi Sad 1997.
- Vrković, Živko, *Tragedija, valcer*, Beograd 1996.
- Кончар, Ранко, *Срем 1918-1945*, Зборник радова Музеја Срема, бр. 3, Сремска Митровица 1997.
- Миљковић, Љубица, *Сава Шумановић. Препуштање пасији*, Београд 2007.
- Петрановић, Вранко, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knj. I. Beograd 1980.
- Протић, Миодраг Б, *Сава Шумановић*. Шид 1985.
- Раденчић, Андрија, *Почеци социјалистичког покрета на сремском селу*, Шидина. бр. 4, Шид 1998.
- Станоник, Марија, *Етнологија у писмима и сликама*, Београд 2008.
- Томовић, Сима, *Монографија Шид*. Шид 1973.
- Фајфрић, Желько, *Шид од оснивања до 1914 године*, Шид 2003.
- Фајфрић, Желько, *Шид од 1914. до 1945. године*, Шид 2007.

STRAHINJA L. RADAKOVIĆ

HISTORICAL CONTEXT OF SAVA ŠUMANOVIĆ'S ŠID PERIOD

Summary

The theme of the paper deals with the interesting research issue - a relation between the artist and the era in which he lived. In a particular case, the author was interested in the painter Sava Šumanović and his return from Paris to Šid in 1930. The painter's poor health made him return to Šid. Difficult historical events which continuously occurred from 1931 to 1942 influenced the life and work of the painter who eventually became their victim, since he was caught by Ustaša-followers during the raid led by Viktor Tomić, and executed in Sremska Mitrovica in August in 1942. The painter's relation to the era and historical events in which he lived and worked could be understood by studying the letters which he wrote to Rastko Petrović and Vera Milovanović. The painter fiercely attacked the creation of Banovina of Croatia and Croatian nationalism, mentioning the fascist countries and refugees, and feeling the danger lurking from the fascist countries.

Keywords: Sava Šumanović, The Second World War, Šid, Viktor Tomić, Croatian nationalism.